

Του Γιώργου Ρούση Ομότιμου καθηγητή του
Παντείου Πανεπιστημίου

Περίληψη

Ποιες οι αιτίες της καπιταλιστικής παλινόρθωσης στις χώρες του «υπαρκτού» σοσιαλισμού και πιο ειδικά στην Σοβιετική Ένωση; Ποια η σημασία αυτής της παλινόρθωσης; Πώς είναι δυνατόν αυτή να αποφευχθεί στο μέλλον μέσα από μια διαφορετική από τότε διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων, παραγωγικών σχέσεων σε συνδυασμό με την ουσιαστικοποίηση του δημοκρατικού περιεχομένου του σοσιαλισμού; Σε αυτά τα ερωτήματα γίνεται προσπάθεια να δοθεί απάντηση σε αυτό το άρθρο.

Εισαγωγή

Στόχος του άρθρου είναι η διατύπωση ορισμένων σκέψεων οι οποίες θα μπορούσαν να συμβάλουν στην αποτροπή της επανάληψης μιας καπιταλιστικής παλινόρθωσης σαν κι εκείνη στην οποία κατέληξε η πρώτη απόπειρα μετάβασης στην κομμουνιστική κοινωνία.

-Αρχικά εντοπίζω τις αιτίες οι οποίες οδήγησαν στην κατάρρευση των καθεστώτων των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ή διαφορετικά στο πτωγύρισμα από την ούτως ή άλλως αναγκαία μεταβατική περίοδο από τον καπιταλισμό στην ανώτερη φάση του κομμουνισμού. Ο εντοπισμός αυτών των αιτιών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή η αρνητική εξέλιξη είχε τόσο ένα αντικειμενικό όσο και ένα υποκειμενικό υπόβαθρο, και ότι σε καμιά περίπτωση δεν οφείλεται στο ίδιο τον μαρξισμό.

-Επειδή το πιο συχνά η αποτυχία του πρώτου σοσιαλιστικού εγχειρήματος καθώς και η μη ύπαρξη του στην εποχή μας χρησιμοποιούνται σαν απόδειξη ότι αυτό είναι ανέφικτο έκρινα αναγκαίο να ανοίξω μια παρένθεση για να αντικρούσω αυτό το σαθρό επιχείρημα.

-Στην συνέχεια παραθέτω τα μέτρα που πρότειναν οι κλασικοί του μαρξισμού και ο Λένιν για

την αποτροπή αυτής της γραφειοκρατικής απόσπασης, μέτρα τα οποία από ένα σημείο και μετά έπαψαν να εφαρμόζονται στην Σοβιετική Ένωση .

-Τέλος υποστηρίζω ότι η παλινόρθωση αυτή είναι δυνατόν να αποφευχθεί στην εποχή μας διότι σήμερα είναι δυνατόν να υπάρξει μια διαλεκτική ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής ικανή να την αποτρέψει .

1.Αιτίες της καπιταλιστικής παλινόρθωσης.

Ξεκινώ από τη θέση ότι η αναγκαία σοσιαλιστική μετάβαση την οποία και ταυτίζω με την δικτατορία του προλεταριάτου, δηλαδή με μια μορφή εξουσίας ανώτερης από άποψη δημοκρατικού περιεχομένου με την αστική ,[1] αν και εντάσσεται στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής, δεν είναι καθόλου δεδομένο, όπως άλλωστε απέδειξε και η πορεία της επανάστασης του 1917, ότι θα καταλήξει στην κομμουνιστική χειραφέτηση και την κυριαρχία της ελεύθερης δραστηριότητας στα πλαίσια μιας αταξικής, ακρατικής, κοινωνίας . Επίσης δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι μια μελλούμενη απόπειρα περάσματος στον κομμουνισμό θα έχει αναγκαστικά την ίδια τύχη με την επανάσταση του 1917.

Αποτελεί γενικώς αποδεκτό γεγονός, ότι αυτή η επανάσταση επικράτησε κάτω από **ιδιαίτερες συνθήκες** οι οποίες μπορεί να διευκόλυναν την έκρηξη της , από την άλλη όμως δυσκόλευαν αφάνταστα την πορεία της, την οποία και χάραξαν καθοριστικά.

Από την άποψη αυτή είναι σημαντικό να εντοπίσουμε αυτή την ιδιαιτερότητα της σοβιετικής εμπειρίας και εκείνων που βάδισαν στα χνάρια της, διότι αυτή έπαιξε καθοριστικό ρόλο και στην πορεία προς την παλινόρθωση που την ακολούθησε, μια πορεία την οποία είναι δυνατόν να αποφύγουμε στην εποχή μας ακριβώς λόγω του ότι δεν θα είμαστε υποχρεωμένοι να ακολουθήσουμε ορισμένες από τις βασικές κατευθύνσεις της σοβιετικής πορείας.

Ας εξιχνιάσουμε λοιπόν αυτήν την ιδιαιτερότητα.[2]

Γοητευμένος από την επαναστατική ορμή που πήγαζε εκείνη την εποχή από την πλευρά του Βόλγα, και στα πλαίσια της κριτικής του σ' ένα άκαμπτο ιστορικό υλισμό, και σε μια μάλλον ντετερμινιστική ανάγνωση του Μαρξ, ο Γκράμσι, έγραφε σε ένα άρθρο το Νοέμβρη του 1917, ότι η επανάσταση του 1917 ήταν μια «επανάσταση ενάντια στο Κεφάλαιο [του Μαρξ]».^[3] Στην πραγματικότητα είχαμε να κάνουμε με μια Επικούρειου τύπου εκτροπή από την «κανονική» πορεία, η οποία έρχεται σε αντίθεση με έναν ντετερμινισμό τον οποίο εκτός των «ορθόδοξων» επιγόνων του μαρξισμού αποπνέει αν και όχι ως κυρίαρχη αντίληψη, αλλά

μέσα από ορισμένες διατυπώσεις του, και το ίδιο το μαρξικό έργο κάτι που αυτοκριτικά αναγνωρίζει και ο Ένγκελς [4] .

Εκτός λοιπόν από τον οικονομικό ντετερμινισμό , υπάρχουν στους κλασικούς αρκετές αναφορές οι οποίες αν απομονωθούν αποπνέουν έναν τεχνολογικό ντετερμινισμό, και μπορεί να οδηγήσουν στην απόδοση ενός λυτρωτικού ρόλου στην τεχνολογική ανάπτυξη από μόνη της.

Θυμίζω εδώ μεταξύ άλλων, την απόδοση από τους κλασικούς του μαρξισμού ενός επαναστατικού χαρακτήρα στον καπιταλισμό, ακριβώς διότι αυτός συμβάλλει στην ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, και επίσης την αντιστοιχία «ο χειροκίνητος μύλος δίνει την κοινωνία με τον φεουδάρχη , ενώ ο ατμοκίνητος μύλος τον βιομηχανικό καπιταλισμό»[5] . Θυμίζω ακόμη την εκτίμηση ότι η Βρετανία παρά τα όσα δεινά επέφερε στις Ινδίες , έπαιξε και έναν επαναστατικό ρόλο διότι συνέβαλε στην ανάπτυξη των παραγωγικών της δυνάμεων και το πέρασμα της στον καπιταλισμό. [6]

Στο βαθμό που αυτές οι τοποθετήσεις δεν συσχετίζονται διαλεκτικά με το ρόλο του υποκειμενικού παράγοντα τον οποίο επίσης αναδειχνει ο μαρξισμός τότε είναι βέβαιο ότι όπως ο Καστοριάδης θα οδηγηθούμε σε μια ντετερμινιστική ανάγνωση του [7].

Ο Οχτώβρης ήλθε να ανατρέψει αυτήν την αντίληψη στην πράξη και όπως ακριβέστερα από τον Γκράμσι παρατηρεί ο Λένιν, «τα πράγματα πήραν μια διαφορετική τροπή από εκείνη που περίμεναν ο Μαρξ και ο Ένγκελς».^[8]

Μάλιστα πριν ακόμη την επανάσταση του Οχτώβρη, αναφερόμενος στην αστικοδημοκρατική επανάσταση του Φλεβάρη ο Λένιν έκανε λόγο για μια «επανάσταση που νίκησε τόσο γρήγορα και, φαινομενικά με την πρώτη επιπόλαιη ματιά, τόσο ριζικά, [...] χάρη σε μια εξαιρετικά πρωτότυπη ιστορική κατάσταση.»^[9]

Η παραδοχή από μέρους του Λένιν ότι «ύστερα από τη νίκη της προλεταριακής επανάστασης έστω και σε μια από τις προηγμένες χώρες [...] η Ρωσία λίγο καιρό ύστερα από αυτή τη νίκη θα είναι όχι πια υποδειγματική, αλλά πάλι καθυστερημένη (από άποψη «σοβιετική και από άποψη σοσιαλιστική) χώρα»^[10], σε συνδυασμό με τη διαπίστωση του ότι στη Ρωσία το «να αρχίσεις την επανάσταση ήταν τόσο εύκολο σαν να σηκώνεις ένα πούπουλο»,^[11] ενώ «δεν μπορούσε παρά να είναι ξεκάθαρο ότι είναι ασύγκριτα πιο δύσκολο να αρχίσει στην Ευρώπη

[...] θα είναι όμως πιο δύσκολο εδώ να συνεχιστεί απ' ότι εκεί»^[12], επιβεβαιώνουν την άποψη ότι ναί μεν είναι δυνατόν «κάτω από την επίδραση μιας σειράς εντελώς ιδιόμορφων πολύ ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών»,^[13] **μια καθυστερημένη χώρα** όπως η Ρωσία, να αποφύγει τις οδύνες του αναπτυγμένου καπιταλισμού, δεν είναι όμως δυνατόν μια τέτοια χώρα να οδηγηθεί στην κομμουνιστική χειραφέτηση ούτε μόνη της, ούτε αποφεύγοντας τις οδύνες της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών της δυνάμεων.

Όπως λοιπόν παρατηρεί ο Λένιν, εκτός των άλλων παραγόντων «η καθυστέρηση μας [είναι εκείνη] που μας έσπρωξε μπροστά, [γι' αυτό άλλωστε] και θα χαθούμε αν δεν μπορέσουμε να κρατηθούμε ώσπου να βρούμε ισχυρή υποστήριξη από μέρους των επαναστατημένων εργατών των άλλων χωρών ».^[14]

Αυτό είχε σαν συνέπεια ότι «το προλεταριάτο της Ρωσίας που δρα σε μια από τις πιο καθυστερημένες χώρες της Ευρώπης [...] δεν μπορούσε να βάζει για σκοπό του την άμεση πραγματοποίηση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού» παρά μόνο να κάνει «βήματα προς τα μπρος», «βήματα προς το σοσιαλισμό» με τη μορφή μιας «οικονομίας μεταβατικής από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό»,^[15] με τη μορφή «μεταβατικών»^[16] μέτρων, «τα οποία θα ήταν εντελώς περιττά στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού».^[17]

Σε τέτοιες περιπτώσεις, όπως ευστοχά παρατηρεί ο Λούκατς «το πρακτικά δεδομένο οικονομικό επίπεδο παραγωγής και διανομής απέχει πολύ από το να χρησιμεύει σα βάση έστω και για τη συγκεκριμένη προετοιμασία του «βασίλειου της ελευθερίας[γι' αυτό] πρέπει να παρεμβληθεί μια ενδιαμέση περίοδος κατά την οποία ξεπερνιέται αυτή η οικονομική καθυστέρηση, μια ενδιαμέση περίοδος όπου η ταχεία και ριζική ανάπτυξη της οικονομίας σε ανώτερο επίπεδο πρέπει να πάρει κεντρική θέση στη συνειδητή πια διεύθυνση της κοινωνικής ζωής.»^[18]

Στην ορθή διαπίστωση του Λένιν, ότι «η πρόβλεψη των μεγάλων σοσιαλιστών ότι η [ανώτερη] φάση θα έλθει, δεν προϋποθέτει [...] τη σημερινή παραγωγικότητα της εργασίας...»^[19], στηρίχτηκε όλη η λογική της κάλυψης του χαμένου καπιταλιστικού εδάφους μετεπαναστατικά.

Και ο Λένιν ήταν ξεκάθαρος ως προς αυτό. Ναι μεν η επανάσταση μπορεί να πραγματοποιηθεί σε μια πιο καθυστερημένη χώρα, και δεν είναι δυνατόν όπως απαιτούν οι

διάφοροι «φωστήρες», ή « ήρωες» της II Διεθνούς αυτή να «περιμένει» την ωρίμανση των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, από την άλλη όμως αυτό το κενό της καθυστέρησης θα πρέπει να καλυφθεί «κάτω από όχι εντελώς συνηθισμένες συνθήκες»,^[20] «μετά [την επανάσταση, οπότε] βασισμένοι στην εργατοαγροτική εξουσία και στο σοβιετικό καθεστώς, να προχωρήσουμε για να φθάσουμε τους άλλους λαούς».^[21]

Είναι κάτω από αυτές τις συνθήκες που «η παραγωγικότητα της εργασίας [ανάγεται] σε τελευταία ανάλυση στο σπουδαιότερο, στο κυριότερο για τη νίκη του καινούργιου κοινωνικού καθεστώτος.»^[22]

Δίχως να επεκταθούμε, υπενθυμίζουμε όσον αφορά αυτήν την πολυμέτρη προσπάθεια ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, το περίφημο σύνθημα του Λένιν «κουμμουνισμός είναι η Σοβιετική εξουσία συν εξηλεκρισμός όλης της χώρας.»^[23]

Αυτή λοιπόν η καθυστέρηση είναι η βασική αιτία που οδήγησε στην υπέρμετρη και από ένα σημείο και μετά στη μονόπλευρη πάση θυσία ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, οπότε είχαμε να κάνουμε με αυτό που ο Σεβ εύστοχα αποκαλεί «σοσιαλισμό της ανάκτησης του χαμένου εδάφους».^[24] Και αυτή η ανάκτηση έγινε κατ' εικόνα και ομοίωση της καπιταλιστικής ανάπτυξης και οδήγησε σε έναν αγώνα δρόμου με τις ιμπεριαλιστικές χώρες στο γήπεδο τους μια και αντιστοιχούσε στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και όχι στον κομμουνιστικό.

Μάλιστα αυτή η ανάκτηση έγινε με την αναγνώριση της υπεροχής του κρατικού γερμανικού καπιταλισμού ο οποίος θεωρείτο από τον ίδιο τον Λένιν σαν ένα βήμα προς τα μπρος σε σχέση με τη Σοβιετική δημοκρατία^[25], και τον θετικό ρόλο που μπορεί να παίξει για ένα τουλάχιστον διάστημα ο ταύλορισμός και η εργοστασιακή πειθαρχία που αυτός εμπεριέχει
[26]

Θυμίζω ότι σε σχέση με τον γερμανικό κρατικό καπιταλισμό ο Λένιν έγραφε: «εδώ έχουμε την «τελευταία λέξη» της σύγχρονης μεγάλης καπιταλιστικής τεχνικής και της σχεδιομετρικής οργάνωσης που είναι υποταγμένη στον ιμπεριαλισμό των τσιφλικάδων και των , αστών. Βγάλτε τις υπογραμμισμένες λέξεις , βάλτε αντί τη λέξη κράτος στρατιωτικό, τσιφλικάδικο, αστικό, ιμπεριαλιστικό , πάλι τη λέξη κράτος, αλλά κράτος άλλου κοινωνικού τύπου , αλλού ταξικού περιεχομένου , κράτος σοβιετικό, δηλαδή προλεταριακό, και θα έχετε

όλο το σύνολο των όρων που μας δίνουν το σοσιαλισμό»[27].

Αξίζει να σημειώσουμε ότι τον ίδιο δρόμο της απόλυτης προτεραιότητας της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων ακολούθησαν και άλλες χώρες του «υπαρκτού» όπως για παράδειγμα η Ουγγαρία και η Ρουμανία και αυτό για να μπορέσουν να μετατραπούν από αγροτικές σε βιομηχανικές. Αυτή η επιλογή η οποία είχε σαν συνέπεια την εντατικοποίηση της εργασίας συνέτεινε αποφασιστικά στον ξεσηκωμό του 56 στην Ουγγαρία, και στην υπερχρέωση της Ρουμανίας στο ΔΝΤ, η εξόφληση του οποίου τη δεκαετία του 80 σήμαινε την εξαθλίωση του Ρουμανικού λαού και συνέβαλε στην αποστροφή του προς τον Τσαουσέσκο.

Αυτή η καθυστέρηση της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων σε συνδυασμό με μια αντίστοιχη **χαμηλή κοινωνικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και την διατήρηση σε μεγάλη κλίμακα της μικρής εμπορευματικής παραγωγής**, ήταν και μια από τις βασικές αιτίες της υποχρεωτικά μεγάλης διάρκειας της μεταβατικής προς τον σοσιαλισμό και πόσο μάλλον προς τον ολοκληρωμένο κομμουνισμό περιόδου.

Μάλιστα η ύπαρξη σε μεγάλη κλίμακα της μικρής εμπορευματικής παραγωγής ιδιαίτερα στην αγροτική παραγωγή η οποία ήταν και η δεσπόζουσα, ήταν κατά τον Λένιν θεμελιακό στοιχείο της οικονομικής ρίζας της γραφειοκρατίας,[28] μια και συνέβαλε στο να δυσκολεύει την κεντρική σχεδιοποίηση στην οποία και αντιστέκονταν οι μικροεμπορευματογωγοί, και συνεπώς συνέβαλε στην γραφειοκρατία αυτή τη φορά υπό τη μορφή της κακής οργάνωσης.

Εξ ου και ο θαυμασμός προς τον κρατικό καπιταλισμό και την ανώτερη οργάνωση του, και η θετική εκτίμηση για το συμβιβασμό της δικτατορίας του προλεταριάτου με τον κρατικό καπιταλισμό ο οποίος θα επέτρεπε την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων [29] και την καλύτερη οργάνωση, ενώ θα αποτελούσε μια αντίθεση ανώτερου περιεχομένου σε σχέση με εκείνην του σοσιαλισμού με την μικρή εμπορευματική παραγωγή.

Πέρα όμως από **το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων** υπήρξε και άλλη μια σημαντική ιδιαιτερότητα, καθοριστικό μειονέκτημα της Ρώσικης επανάστασης.

Ναι μεν οι κλασικοί δεν απέκλειαν να εκδηλωθεί πρώτα στη Ρωσία μια σοσιαλιστική επανάσταση, εξαρτούσαν όμως την επιτυχή έκβαση της από τις σοσιαλιστικές επαναστάσεις στη Δύση και στην κάθε περίπτωση από το αν αυτή η επανάσταση θα παρέμενε ένα τοπικό γεγονός, ή θα έπαιρνε παγκόσμιο χαρακτήρα.

«Η μοναδική εγγύηση ενάντια στην παλινόρθωση είναι η σοσιαλιστική ανατροπή στη Δύση• δεν μπορεί να υπάρχει καμιά άλλη εγγύηση με την πραγματική και πλήρη έννοια αυτής της λέξης. Χωρίς αυτόν τον όρο, οποιαδήποτε άλλη λύση και αν δώσουμε στο ζήτημα (δημοτικοποίηση, μοίρασμα κτλ.), η παλινόρθωση είναι όχι μόνο δυνατή αλλά ολότελα αναπόφευκτη.»^[30]

Αργότερα τα πρώτα χρόνια μετά την Οχτωβριανή επανάσταση ο Λένιν έγραφε σχετικά: «Ακόμη πριν την επανάσταση, καθώς και ύστερα απ' αυτή, νομίζαμε : είτε αμέσως, είτε τουλάχιστον πολύ σύντομα, θα αρχίσει η επανάσταση στις υπόλοιπες χώρες που είναι από καπιταλιστική άποψη πιο αναπτυγμένες, είτε σε αντίθετη περίπτωση, θα χαθούμε».^[31] Και αυτό το νομίζαμε «ότι θα αρχίσει η επανάσταση», παρέμεινε τελικά ένα ευσεβής πόθος του Λένιν μέχρι το τέλος της ζωής του, έστω και αν αυτός σιγόσβηνε με το πέρασμα του χρόνου.

Επίσης ο Λένιν παραμένει σταθερός στην άποψη ότι « η τελική νίκη του σοσιαλισμού σε μια χώρα είναι αδύνατη»,^[32] ή διαφορετικά ότι «δεν μπορεί να νοηθεί πλήρης νίκη της σοσιαλιστικής επανάστασης σε μια μόνο χώρα»^[33] .

Για μια σειρά από λόγους στους οποίους δεν είναι δυνατόν να αναφερθούμε στα πλαίσια τούτου του άρθρου, η Ρώσικη επανάσταση δεν ακολουθήθηκε από αντίστοιχες επαναστάσεις στη Δύση. Έτσι όπως παρατηρεί ο Λούκατς «η πρακτική υπέρβαση της ανωμαλίας του κοινωνικού σημείου εκκίνησης οξύνονταν ποιοτικά σημαντικά από **τη μοναδικότητα**».^[34]

Μάλιστα οι όροι αντιστράφηκαν και τώρα πια θα έπρεπε να είναι αρχικά η καθυστερημένη Ρωσία και στη συνέχεια η ακόμη πιο καθυστερημένη στο σύνολο της Σοβιετική Ένωση, η οποία εκκαλείτο να ενισχύσει το προλεταριάτο και των αναπτυγμένων χωρών και όχι το αντίστροφο.

Αυτή η μοναδικότητα είχε και μια άλλη σημαντική συνέπεια. Πέρα από **το εχθρικό καπιταλιστικό περιβάλλον και τις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις** είχαμε **έναν αδυσώπητο στρατιωτικό ανταγωνισμό**. Αυτός ναι μεν εξυπηρετούσε τις καπιταλιστικές βιομηχανίες όπλων, βάραινε όμως αφόρητα την σοβιετική οικονομία και παράτεινε το πέρασμα στην ανώτερη φάση του κομμουνισμού .

Οι δυο αυτοί παράγοντες της καθυστέρησης και της μοναδικότητας είχαν σαν συνέπεια **την παρεμβολή μιας μεγάλης διάρκειας μεταβατικής περιόδου** κατά την οποία θα έπρεπε

να καλυφθεί δίχως καμιά βοήθεια απ' έξω, αυτή η καθυστέρηση.

Ούτως ή άλλως ακόμη και αν είχαμε να κάνουμε με μια πιο αναπτυγμένη χώρα και όχι με μια ακραία κατάσταση πραγμάτων όπως ο πολεμικός κομμουνισμός- αντίφαση εν τοις όροις- οπότε και το βασικό πρόβλημα ήταν ο επισιτισμός , ήταν υποχρεωτικό να διατηρηθεί για μια περίοδο η κρατική εξουσία όχι μόνον ενάντια στους εχθρούς της προλεταριακής εξουσίας, αλλά και με απεύθυνση την ίδια την εργατική τάξη.

Όπως παρατηρεί ο Λένιν στο «Κράτος και Επανάσταση» αυτό συμβαίνει όσο **δεν υπάρχουν «οι οικονομικές βάσεις της απονέκρωσης του κράτους»**, ή διαφορετικά ειπωμένο έτσι ώστε να μπορέσει η κοινωνία να εφαρμόσει άμεσα σαν αρχή της «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητες του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του».

Με αλλά λόγια όσο κυριαρχεί η καταναγκαστική εργασία είναι αδύνατον να εξαλειφθεί παντελώς ο κρατικός καταναγκασμός .

Αυτός με δεδομένες την καθυστέρηση και την μοναδικότητα και συνεπώς τη μεγάλη διάρκεια της μετάβασης αντί να οδηγηθεί στην απονέκρωση του ενισχύθηκε παραπέρα.

Ας σημειωθεί επίσης ότι η ίδια η φύση του σοσιαλισμού και των κοινωνικοποιήσεων που τον χαρακτηρίζουν οδηγεί αναπόφευκτα **στην αύξηση του κρατικού μηχανισμού και του απαραίτητου για την κεντρική σχεδιοποίηση συγκεντρωτισμού**, έστω και αν αυτή συνδυάζεται με τον περιορισμό της κατασταλτικής , πολιτικής πτυχής του.

Εκείνο που υποστηρίζω είναι ότι απέναντι στις ιδιαίτερα αρνητικές για τον σοσιαλισμό συνθήκες το μόνο που θα μπορούσε να τον διασώσει ήταν μια ιδιαίτερα θετική παρέμβαση του υποκειμενικού παράγοντα η οποία μέσω μιας σοσιαλιστικής δημοκρατικής λειτουργίας θα διασφάλιζε τη μη γραφειοκρατική απόσπαση των διαχειριστών από τα λαϊκά συμφέροντα. Αυτό όμως δεν συνέβη και **η γραφειοκρατική εκτροπή την οποία εντόπιζε ο Λένιν ήδη επί εποχής του αντί να ανακοπεί γενικεύτηκε**.

Ας θυμηθούμε ότι ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* θεωρώντας ως δεδομένο ότι οι κατέχοντες τα μεγάλα αξιώματα διαφθείρονται προτείνει «ουδείς των πολιτών να ανέρχεται εις περιωπήν πολύ υπερέχουσα παρά την συμμετρίαν, αλλά τουναντίον να προσπαθούν όπως τα διδόμενα αξιώματα είναι μικρά κατά την δικαιοδοσίαν και μεγάλα κατά την διάρκεια, ή μεγάλα κατά την δικαιοδοσίαν και μικρά κατά την διάρκεια».[35]

Με άλλα λόγια λόγω της μεγάλης διάρκειας της μεταβατικής περιόδου ενισχύθηκε η

εγγενής τάση της εξουσίας την οποία εκτός του Αριστοτέλη μεταξύ άλλων εντοπίζουν ο Montesquieu για τον οποίο «αποτελεί αιώνια εμπειρία ότι ο κάθε άνθρωπος που κατέχει κάποια εξουσία έχει την τάση να την καταχραστεί», [36] και ο Rousseau ο οποίος υποστήριζε ότι η όποια κυβέρνηση, εκτός από εκείνη στην οποία υπάρχει ταύτιση κυρίαρχου λαού και κυβέρνησης, έχει από τη φύση της ως επί μέρους και όχι γενικό σώμα την τάση να σφετεριστεί την εξουσία, ν' αποσπαστεί από τη γενική βούληση.[37]

Στην Σοβιετική Ένωση ενώ το 1918 ο Λένιν αντιμετώπιζε το Σοβιετικό Κράτος σαν «ένα νέο τύπο Κράτους χωρίς γραφειοκρατία, χωρίς αστυνομία, δίχως τακτικό στρατό»[38], ήδη τον Μάρτη του 1919 έγραφε σχετικά με την σοβιετική γραφειοκρατία: «Έξι μήνες ύστερα από την Οχτωβριανή Επανάσταση, όταν είχαμε τσακίσει από τα πάνω ως τα κάτω τον παλιό γραφειοκρατικό μηχανισμό, δεν νοιώθαμε ακόμη αυτό το κακό.[...].Ένα χρόνο μετά στο νέο πρόγραμμα του κόμματος μιλάμε για «ένα μερικό ζωντάνεμα της γραφειοκρατίας μέσα στο σοβιετικό καθεστώς.» [39] Αργότερα το 1921 γίνεται λόγος για τη γραφειοκρατία ως ένα κακό που εμφανίζεται μπροστά μας «ακόμη πιο καθαρά, ακόμη πιο έκδηλα, ακόμη πιο απειλητικά .»[40]

Στην πραγματικότητα στην βάση της κρατικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής κατ' αναλογία του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής διαμορφώθηκε από την κομματική και κρατική νομενκλατούρα μια νέα εκμεταλλεύτρια τάξη.

Ας συγκρατήσουμε για την ώρα ότι σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, μια από τις αιτίες της καπιταλιστικής παλινόρθωσης στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ήταν το γεγονός ότι για **να καλυφθεί το καθυστερημένο επίπεδο ανάπτυξης το οποίο ούτε καν σε μια ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφαλαίο δεν αντιστοιχούσε πόσο μάλλον σε εκείνο της υπαγωγής στον κομμουνισμό, ακολουθήθηκε μια κατεξοχήν στρατηγική τεχνολογικού ντετερμινισμού .**

Στα τέλη της δεκαετίας του 20 έλαβε χώρα στη Σοβιετική Ένωση μια ενδιαφέρουσα δημόσια συζήτηση με επίκεντρο το αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας.^[41] Οι δυο αντιμαχόμενες τάσεις, η «ιδεαλιστική» και η «μηχανιστική», που εκφράζονταν κυρίως από τους Ρούμπιν και Μπεσόνοφ, υποστήριζαν η μεν πρώτη ότι το αντικείμενο αυτής της επιστήμης είναι κατά κύριο λόγο οι παραγωγικές σχέσεις και δευτερευόντως οι παραγωγικές δυνάμεις, η δε δεύτερη ότι αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας αποτελεί η μελέτη των παραγωγικών δυνάμεων επί ίσοις όροις με τις παραγωγικές σχέσεις.

Αν μια πρώτη ανάγνωση αυτής της συζήτησης μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι

επρόκειτο μόνον για μια σχολαστική διαμάχη που αφορούσε αποκλειστικά και μόνον τη θεωρία, στην πραγματικότητα ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που υπόβοσκαν, ήταν ακριβώς το πολύ πρακτικό για την πορεία του σοσιαλισμού ζήτημα, της σχέσης αντιστοιχίας που θα έπρεπε να υπάρχει ανάμεσα στην ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και τις κοινωνικές σοσιαλιστικές σχέσεις, ή διαφορετικά της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων με τη συνολικότερη κομμουνιστική κατεύθυνση.

Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Ευτύχης Μπιτσάκης : «Βαθμιαία επικράτησε ο φετιχισμός της παραγωγής και της παραγωγικότητας, η θεοποίηση των “μεγάλων έργων του κομμουνισμού”, η ιδεολογία της “απεριόριστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων” και αντίστοιχα η ηθικολογική-πατερναλιστική αντίληψη για την εργασία. [...] Αυτή η πρακτική βαθμιαία, ωστόσο οδήγησε στην ανάπτυξη της γραφειοκρατίας, στην αποξένωση και τη στασιμότητα των τελευταίων ετών»[42].

Τελικά επικράτησε η γραμμή της αναγωγής της κατά τα πρότυπα του καπιταλισμού ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων στην μακράν κορυφαία προτεραιότητα, ενώ η κομμουνιστική χειραφέτηση καταποντίστηκε από το στρόβιλο της αύξησης της παραγωγικότητας.

Και όσοι σήμερα κάνουν λόγο για υπαρκτό σοσιαλισμό δίχως εισαγωγικά στην πραγματικότητα οδηγούνται στο όνομα των οποίων πραγματικών οικονομικών κατακτήσεων και των στοιχείων του σοσιαλισμού που πραγματικά υπήρξαν στη διάρκεια αυτής της μετάβασης, να αποδέχονται και τις κάθε άλλο σοσιαλιστικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την κατάκτηση τους.

Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια εκδοχή μιας άκρως τεχνικο-ντετερμινιστικής ανάγνωσης του μαρξισμού που δεν έχει τίποτα να κάνει με τον ανθρωπιστικό του περιεχόμενο.

Πριν περάσουμε στην ανάλυση των μέτρων -κλασικών και προτεινόμενων - που αποσκοπούν στην αποτροπή μιας καπιταλιστικής παλινόρθωσης επιβάλλεται να ανοίξουμε μια παρένθεση για να αντικρούσουμε όσους εκμεταλλεύτηκαν την αρνητική κατάληξη της Σοβιετικής εμπειρίας για να χαρακτηρίσουν ως χίμαιρα τον κομμουνισμό.

2. Η μη ύπαρξη του κομμουνισμού και η καπιταλιστική παλινόρθωση δεν αποτελούν απόδειξη του ανέφικτου της κομμουνιστικής χειραφέτησης.

Καταρχάς θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η επίκληση της μη ύπαρξης μιας κομμουνιστικής κοινωνίας ως απόδειξη του ανέφικτου της υλοποίησης της εντάσσεται στην πλέον συντηρητική συλλογιστική για την οποία το μη υπάρχων είναι και ανέφικτο. Δίχως πάντα αυτό να δηλώνεται ευθαρσώς, πρόκειται για μια εκδοχή της θεωρίας του τέλους της ιστορίας.

Στην πραγματικότητα για τους κυρίαρχους και τους ιδεολογικούς τους κήρυκες ότι αντιμετωπίζεται ως απραγματοποίητο στα πλαίσια της δικής τους τάξης πραγμάτων, εντός των τειχών του συστήματος τους, χαρακτηρίζεται αυτομάτως ως χίμαιρα. Και αυτό συμβαίνει τόσο όσον αφορά μια ευρύτερη κοινωνική αλλαγή, αλλά όπως παρατηρεί ο Μαρκούζε και όσον αφορά στην αμφισβήτηση επί μέρους κυρίαρχων αξιών του συστήματος όπως ο ανταγωνισμός, ή το κυνήγι του κέρδους.....

Με αυτόν τον τρόπο εκείνοι των οποίων τα συμφέροντα εξυπηρετούνται από την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων αντιμετωπίζουν μια ιστορικά περαστική κατάσταση σαν κάτι το απόλυτο και συχνά σαν μια φυσική αιώνια αλήθεια.

Με αυτήν την βαθύτατα συντηρητική θέση, όπως παρατηρεί ο Ερνστ Μπλοχ, τα αδιέξοδα του αστικού Είναι επεκτείνονται σε όλους τους ανθρώπους^[43], ή διαφορετικά επειδή η αστική τάξη γνωρίζει ότι η κομμουνιστική προοπτική αποτελεί το δικό της τέλος ως κυρίαρχης τάξης, «τελειώνει» την ιστορική εξέλιξη για να μην τελειώσει η ίδια.

Ας δούμε λοιπόν κατά πόσο αληθεύει η εξίσωση, μη υπάρχων=ανέφικτο.

Καταρχάς σε αντίθεση από ότι υποστηρίζει ο Καρλ Μανχάϊμ^[44] το κριτήριο της εφαρμοσιμότητας είναι ανεπαρκές για να χαρακτηρίσει κάτι που δεν υπάρχει ως ψευδές ιδεολόγημα, και αυτό διότι κάτι μπορεί και να μην εφαρμοστεί ποτέ, επειδή η ανθρωπότητα δεν άδραξε την ευκαιρία που της δόθηκε για να το εφαρμόσει, αυτό όμως δεν καθιστά ούτε ψευδή ούτε πόσω μάλλον λαθεμένη την μη εφαρμοσμένη προοπτική.

Αλλά και αντίστροφα. Η επικράτηση ή ακόμη και η νίκη μπορεί να αποτελεί κριτήριο δυνατότητας εφαρμογής, όμως όπως παρατηρεί ο Ρασέλ Ζακόμπυ αναφερόμενος στον «ορθόδοξο» μαρξισμό, σε καμιά περίπτωση δεν αποτελεί κριτήριο αλήθειας,^[45] όπως άλλωστε η επικράτηση του ευρωκομμουνισμού στα περισσότερα κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Το ίδιο η επικράτηση του φασισμού στην Γερμανία και την Ιταλία δεν αποδείκνυε ότι αυτός είναι ορθός, όπως και μια εκλογική νίκη δεν σημαίνει ότι οι νικητές

έχουν δίκιο.

Πέραν τούτου όμως αν δεχτούμε ότι κάτι δεν είναι εφικτό διότι δεν υπάρχει, τότε τόσο στο πεδίο των επιστημονικών ανακαλύψεων, όσο και σε εκείνο της κοινωνικής εξέλιξης, η ανθρωπότητα θα έπρεπε να βρίσκεται ακόμη στην παλαιολιθική εποχή, η να επικρατεί παντού η δουλεία, αν όχι να βαδίζαμε ακόμη στα τέσσερα.

Και όμως όπως ορθά παρατηρεί ο Μπλοχ, σχεδόν όλα όσα σήμερα υπάρχουν στην πραγματικότητα, τα είχαμε κάποτε φανταστεί σαν όνειρα.^[46]

Η λογική λοιπόν ότι δεν υπάρχει, δεν είναι και εφικτό, όχι μόνον έχει διαψευστεί ιστορικά, αλλά αν ακολουθηθεί σημαίνει άρνηση κάθε προόδου.

Ένα άλλο επιχείρημα ενάντια στον κομμουνισμό είναι ότι αυτός **επιχειρήθηκε και κατέρρευσε**. Εφόσον λοιπόν η πρώτη απόπειρα επίτευξης του κομμουνισμού κατέρρευσε, αυτό σημαίνει ότι αυτός είναι ανέφικτος και έτσι σηματοδοτείται το τέλος της κομμουνιστικής προοπτικής.

Όπως έχω ήδη επισημάνει στα βιβλία μου^[47] η ιστορία του καπιταλισμού και της εδραίωσης του αρκεί για να μας αποδείξει το αντίθετο. Υπάρχουν ιστορικά προηγούμενο φεουδαρχικής παλινόρθωσης, που αφορούν στην μετάβαση στον καπιταλισμό ο οποίος παρόλα αυτά ζει και βασιλεύει.

Σε ορισμένες περιοχές της βόρειας Ιταλίας ή της Φλάνδρας, οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είχαν εκτοπίσει πρώιμα τις φεουδαρχικές σχέσεις από τον 13^ο κιόλας αιώνα.^[48]

Όπως παρατηρεί και ο Μαρξ, «μόλο που τις πρώτες αρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τις βρίσκουμε κιόλας σποραδικά στο 14^ο και 15^ο αιώνα σε μερικές πόλεις της Μεσογείου, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή χρονολογείται μόλις από το 16^ο αιώνα και δω.^[49]

«Στην Ιταλία η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύχθηκε νωρίτερα από αλλού, συντελέστηκε νωρίτερα και η διάλυση των σχέσεων δουλοπαροικίας[...] Όταν η επανάσταση της παγκόσμιας αγοράς από το 15^ο [αιώνα] και δω κατάστρεψε την εμπορική υπεροχή της Βόρειας Ιταλίας, άρχισε μια κίνηση προς την αντίθετη κατεύθυνση...»^[50] και τότε είχαμε μια φεουδαλική παλινόρθωση.

Στις Ιταλικές πόλεις του βορά λοιπόν, κυριαρχούσε από το 13^ο αιώνα μια αστική τάξη από εμπόρους, τραπεζίτες, ιδιοκτήτες μανουφακτούρας, ενώ σε ορισμένα αναπτυγμένα κέντρα όπως η Φλωρεντία αναπτύχθηκε αργότερα μια πρώιμη εργοστασιακή οργάνωση βασισμένη στην καθαυτό μισθωτή εργασία.

Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι στη Φλωρεντία στην οποία οι ευγενείς είχαν εκδιωχθεί από την κυβέρνηση από το 1282, οι εργατικές μάζες κατόρθωσαν το 1378 να κατακτήσουν την εξουσία και μάλιστα να τη διατηρήσουν για τέσσερα χρόνια έως το 1382, γεγονός στο οποίο αναφέρεται διεξοδικά και ο Νικολό Μακιαβέλι^[51].

Το ίδιο συνέβη στις αρχές του 14^{ου} αιώνα (1302) στις Φλαμανδικές πόλεις Γάνδη και Υπρ^[52].

Έτσι κατά τα τέλη του 13^{ου} και αρχές του 14^{ου} αιώνα «θα μπορούσε σχεδόν να πει κανείς ότι οι κοινωνίες αυτές βρίσκονταν κυριολεκτικά στο κατώφλι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.»^[53]

Μάλιστα ο Βέλγος ιστορικός Ανρι Πιρεν απ' αφορμή πετυχημένες εργατικές εξεγέρσεις εκείνης της περιόδου γράφει σχετικά: «Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι στις όχθες του Άρνο και του Εσώ οι επαναστάτες θέλησαν να επιβάλουν στους αντιπάλους τους τη δικτατορία του προλεταριάτου»!!!^[54]

Στην Ιταλία λοιπόν, παρά την ύπαρξη πρώιμων καπιταλιστικών σχέσεων, τελικά αυτές οι σχέσεις κατέρρευσαν και αυτό το πρώιμο προβάδισμα το ακολούθησε για διάφορους λόγους, όπως η μη δημιουργία ενιαίας αγοράς για όλη τη χώρα, η ανάπτυξη της βιομηχανίας μόνο σε ορισμένους τομείς, το άνοιγμα του εμπορίου με την Αμερική, μια φεουδαλική παλινόρθωση το 15^ο αιώνα. Αναφερόμενος σε αυτήν ακριβώς την περίοδο ο Γκραμσι έκανε λόγο για τις «εκατό πόλεις της σιωπής»^[55].

Στη συνέχεια, και αυτό είναι που έχει ιδιαίτερη σημασία, από τη σκοπιά που μας απασχολεί εδώ, ο καπιταλισμός παρά αυτές τις φεουδαρχικές παλινορθώσεις που υπέστη, εδραιώθηκε αν και όχι πια πρώτα στην Ιταλία, αλλά σε χώρες όπως η Αγγλία, όπου πρωτοαναπτύχθηκε η βιομηχανική επανάσταση, ή ακόμη η Γαλλία και η Γερμανία, όπου οι υλικές συνθήκες για το πέρασμα σε μια ουσιαστική υπαγωγή σε αυτόν ήταν πιο ώριμες, και η βιομηχανία ήταν πια εκείνη που καθοδηγούσε το εμπόριο και όχι το αντίστροφο.^[56]

Με βάση λοιπόν αυτές τις εμπειρίες μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η παλινόρθωση του καπιταλισμού στην Σοβιετική Ένωση σε καμιά περίπτωση δεν σηματοδοτεί και το τέλος του κομμουνιστικής προοπτικής, έτσι όπως την οραματίστηκαν οι κλασικοί του μαρξισμού, πόσο μάλλον που το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στην Σοβιετική Ένωση και ο μη παγκόσμιος χαρακτήρας της επανάστασης κάθε άλλο παρά αποτελούσε την αναγκαία κατά τον Μαρξ προϋπόθεση της κομμουνιστικής χειραφέτησης .

Αντίθετα κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Μαρξ πρόβλεπε ότι «η στέρηση θα γίνονταν απλώς γενική, και με τη φτώχεια θα ξανάρχιζε ο αγώνας για τα αναγκαία και θα αναπαράγονταν αναγκαστικά όλες οι παλιές βρωμιές.»[57]Από αυτήν την οπτική η αποτυχία του εγχειρήματος του 17 μάλλον επιβεβαίωσε τον μαρξισμό συνιστά παρά αποκάλυψη της ανεπάρκειας του.

Ας δούμε τώρα πως είναι δυνατόν να αποτραπεί στο μέλλον μια καπιταλιστική παλινόρθωση

3. Τα κλασικά μέτρα κατά της γραφειοκρατικής απόσπασης

Ο Οκτώβρης στο βαθμό που δεν ακολουθήθηκε από αντίστοιχες επαναστάσεις στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, με δεδομένη την αντικειμενικά μεγάλη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου που υποχρεωτικά τον ακολούθησε, παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες, θα μπορούσε ακόμη να κρατά αναμμένο τον πυρσό του σοσιαλισμού και να τροφοδοτεί με σπίθες την παγκόσμια επανάσταση,^[58] μόνον αν είχαν εφαρμοστεί όλα εκείνα τα μέτρα που θα απέτρεπαν την από τα πάνω, «ασιατικού» τύπου, απόσπαση των διαχειριστών και την μετατροπή τους από «υπηρέτες της κοινωνίας» από όργανα της, σε αφέντες της[59] και τελικά σε νέα κυρίαρχη τάξη, δηλαδή αν είχε αναπτυχθεί ολόπλευρα η σοσιαλιστική δημοκρατία, αν η επαναστατική λογική που θέτει τις μάζες στο προσκήνιο της ιστορίας συνέχιζε να κυριαρχεί, αν οι ρυθμοί αλλά και ο ίδιος ο χαρακτήρας της ανάπτυξης υποτάσσονταν και δεν υπέτασσε την ανάπτυξη της κοινωνικής προσωπικότητας.

Η εμπειρία όλων των επαναστατικών διακυβερνήσεων και πιο ειδικά της Κομμούνας του Παρισιού -υπόδειγμα δικτατορίας του προλεταριάτου κατά τον Ένγκελς[60]- η οποία και αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για την μαρξική σκέψη, κατέγραψε μια σειρά από μέτρα που στόχο είχαν την ουσιαστικοποίηση της δημοκρατίας, τη διασφάλιση της λαϊκής κυριαρχίας, την αποτροπή της γραφειοκρατικοποίησης με τη μορφή της απόσπασης των διαχειριστών των κοινών συμφερόντων από τα λαϊκά συμφέροντα τα οποία έχουν καθήκον ως υπάλληλοι του λαού να εξυπηρετούν.

Πριν αναφερθούμε σε αυτά τα μέτρα έχει σημασία να υπενθυμίσουμε ότι από μαρξική σκοπιά το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα πρέπει να εφαρμοστούν δεν είναι όπως υποστήριζε ο Κάουτσκι και γενικότερα το ρεφορμιστικό ρεύμα, ο αστικός κρατικός μηχανισμός όπως αυτός κληρονομήθηκε από την νέα εργατική εξουσία. **Αυτός ο μηχανισμός θα πρέπει να τσακιστεί συθέμελα.** «Δεν θ' αφήσουν [οι εργάτες και οι υπάλληλοι] απ' αυτόν πέτρα πάνω στην πέτρα, θα τον αντικαταστήσουν με ένα νέο μηχανισμό, που θα αποτελείται από τους ίδιους τους εργάτες και υπαλλήλους και για να μην μεταβληθούν σε γραφειοκράτες θα παρθούν αμέσως τα μέτρα που ανάλυσαν λεπτομερειακά ο Μαρξ και ο Ένγκελς»[61]

Έτσι λοιπόν στα πλαίσια της μαρξικής συλλογιστικής η οποία αντιμετωπίζει το κράτος-μηχανή καταπίεσης- σαν « μια πληγή που κληρονομεί το προλεταριάτο»[62], η δικτατορία του προλεταριάτου μέχρι να απαλλαγεί οριστικά από κάθε «κυβερνητικό ερείπιο» καλείται να περιορίσει τις πιο βλαβερές του συνέπειες και κυρίως την απόσπαση του από την κοινωνία και τον χαρακτήρα του ως παρασιτικής απόφυσης της που την καταπιέζει.

Ποια είναι αυτά τα μέτρα; Καταρχάς πέρα από την **ανάπτυξη μορφών άμεσης δημοκρατίας** όπου αυτό είναι άμεσα δυνατόν, στο βαθμό που αυτή δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσει αντί της αφηρημένης κατηγορίας του πολίτη η οποία ισχύει στην αστική δημοκρατία και με βάση την οποία εμφανίζονται ως ίσοι ως προς τα πολιτικά τους δικαιώματα άνισοι στην πράξη άνθρωποι, και η οποία μέσα από το γενικό εκλογικό δικαίωμα στην πραγματικότητα οδηγεί «στο να αποφασίζεται μια φορά κάθε τρία ή έξι χρόνια ποιο μέλος της κυρίαρχης τάξης θα εκπροσωπεί και θα τσαλαπατά (ver-und zertreten) το λαό στη Βουλή» [έχουμε να κάνουμε] με τον οργανωμένο σε κομμούνες λαό [ο οποίος] όπως το ατομικό εκλογικό δικαίωμα, χρησιμεύει σε κάθε εργοδότη για να αναζητά εργάτες και λογιστές για την επιχείρηση του».[63]

Σε αυτά τα πλαίσια **το κοινοβούλιο μετατρέπεται σε «εργαζόμενο σώμα»** υπό την διπλή έννοια του όρου. Από τη μια παράγει έργο και είναι εκείνο που παίρνει και εφαρμόζει τις αποφάσεις και όχι όπως συμβαίνει στην εποχή μας που επικυρώνει εκείνες κάποιων ανεξέλεγκτων από τους λαούς ιμπεριαλιστικών, γραφειοκρατικών υπερεθνικών μηχανισμών όπως η ΕΕ, και από την άλλη αποτελείται από ανθρώπους που συνεχίζουν να παραμένουν εργαζόμενοι και δεν μετατρέπονται σε επαγγελματίες πολιτικούς.

Με άλλα λόγια εκείνο που επιδιώκεται είναι η ουσιαστικοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας με την μετατροπή όσο αυτοί είναι ακόμη απαραίτητοι, των διαχειριστών της λαϊκής εξουσίας σε απλούς υπαλλήλους του λαού, ελεγχόμενους από αυτόν. Σε αυτήν τη λογική εντάσσονται και όλα τα μέτρα που πήρε η Κομμούνα όσον αφορά στην διακυβέρνηση και τα οποία στη

συνέχεια εμπλουτίστηκαν από την εμπειρία των σοβιέτ. Έτσι λοιπόν οι διαχειριστές των κοινών υποθέσεων **1) «δεν θα είναι μόνον αιρετοί αλλά και ανακλητοί σε οποιαδήποτε στιγμή · 2) η αμοιβή τους δεν θα είναι μεγαλύτερη από το μισθό ενός εργάτη · 3) θα συντελεστεί το άμεσο πέρασμα σε ένα σύστημα όπου όλοι θα εκτελούν χρέη ελέγχου και εποπτείας, όλοι για ένα διάστημα θα γίνουν «γραφειοκράτες» και γι' αυτό κανένας δεν θα μπορεί να γίνει «γραφειοκράτης».**[64]

Η εναλλαγή θα συμπληρώνεται με **την εναλλαγή των ίδιων των δραστηριοτήτων του καθενός** έτσι ώστε « να εκτελεί υποχρεωτικά κάθε μέλος του Σοβιέτ μια ορισμένη δουλειά στη διακυβέρνηση του κράτους , δεύτερο να αλλάζουν διαδοχικά οι δουλειές αυτές, αγκαλιάζοντας όλο τον κύκλο των υποθέσεων που συνδέονται με τη διακυβέρνηση του κράτους, όλους τους τομείς της, και τρίτο με μια σειρά βαθμιαία μέτρα που θα διαλέγονται με προσοχή και θα εφαρμόζονται όμως απaréγκλιτα για να προσελκύεται όλος χωρίς εξαίρεση ο εργαζόμενος πληθυσμός να συμμετέχει πρωτοβουλιακά στη διακυβέρνηση του κράτους».[65]

Τα παραπάνω μέτρα θα πρέπει να συνδυάζονται με την **δημοσιότητα των αποφάσεων** και τούτο διότι ούτε ουσιαστική συμμετοχή των εργαζομένων μαζών στη διοίκηση των κρατικών υποθέσεων, ούτε ουσιαστικός έλεγχος μπορούν να υπάρξουν αν δεν υπάρχει μια ολοκληρωμένη πολύπλευρη πληροφόρηση και συνεπώς η δημοσιότητα δεν αποτελεί θεμελιακή αρχή λειτουργίας της σοσιαλιστικής δημοκρατίας.

Η δημοσιότητα και η πληροφόρηση αφοπλίζουν τη γραφειοκρατία από ένα από τα κύρια όπλα της που είναι η γνώση του γραφειοκράτη απέναντι στη μη γνώση του απλού ανθρώπου . Και έτσι περιορίζουν τις δυνατότητες απόσπασης τους από τις εργαζόμενες μάζες.

Για διάφορους λόγους μεταξύ των οποίων ιδιαίτερη βαρύτητα είχαν το **χαμηλό πολιτιστικό επίπεδο** το οποίο και οδηγούσε στην προσφυγή σε αστούς ειδικούς και οι **μη δημοκρατικές παραδόσεις**, τα μέτρα αυτά δεν εφαρμόστηκαν στην μετεπαναστατική Ρωσία.

«Το χαμηλό πολιτιστικό επίπεδο κάνει ώστε τα Σοβιέτ , που σύμφωνα με το πρόγραμμα τους είναι όργανα διοίκησης μέσω εργαζομένων, στην πραγματικότητα να γίνονται όργανα διοίκησης για τους εργαζόμενους μέσω του πρωτοπόρου στρώματος του προλεταριάτου και όχι μέσω των εργαζομένων μαζών».[66]

Με αυτά τα δεδομένα «ο άθλιος , τιποτένιος πολιτισμός» [των νικημένων είναι] «ανώτερος από εκείνον που έχουν οι κομμουνιστές, γιατί αυτοί ξέρουν αρκετά την τέχνη να διοικούν».[67]

Αλλά και η **δύναμη της συνήθειας** των μέχρι πρότινος καταφρονημένων να διοικούνται από τους καπιταλιστές , «η σάπια ρουτίνα, η δουλική συνήθεια» [όσων ως τώρα] καταπιέζονταν και καταπνίγονταν από την ανέχεια και την αμορφωσιάχρειάζονται φυσικά όχι βδομάδες , αλλά πολλούς μήνες και χρόνια για να ξεπεραστούν .»[68]

Και αν επί Λένιν τα προαναφερόμενα μέτρα, αν μη τι άλλο υπήρξε μια σθεναρή, αγωνιώδης προσπάθεια να εφαρμοστούν,[69] στη συνέχεια όχι μόνον ξεχάστηκαν αλλά συνέχισε να καλπάζει η αντιδημοκρατική γραφειοκρατική εκτροπή.

Εκτός όμως από τη τήρηση αυτών των μέτρων κάτω από τις παρούσες συνθήκες τουλάχιστον στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, είναι αναγκαίο και δυνατόν να ληφθούν και μια σειρά άλλα που τότε ήταν αδιανόητα.

4. Μια αιρετική πρόταση προς αποφυγή της καπιταλιστικής παλινόρθωσης

Στο βαθμό που η καθυστέρηση της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και η συνεπαγόμενη αυξημένη διάρκεια της μετάβασης προς το τέλος της προϊστορίας της ανθρωπότητας έχει μεταξύ άλλων σαν συνέπεια και την άνδρωση της γραφειοκρατικής απόσπασης , έχει σημασία να διερευνήσουμε κατά πόσο και με ποιο τρόπο στην εποχή μας είναι δυνατόν να συντομευτεί αυτή η περίοδος.

Η απάντηση που δίνω στο παραπάνω ερώτημα είναι ότι με δεδομένο το σημερινό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων των αναπτυγμένων χωρών, και τον βαθμό κοινωνικοποίησης της παραγωγής, αυτή **η συντόμευση είναι δυνατή και ότι μπορεί να ενισχυθεί και από μια διαφορετικού τύπου, και διαφορετικών ρυθμών ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων από εκείνη του καπιταλισμού.**

Καταρχάς εκτιμώ ότι το πέρασμα στο σοσιαλισμό στην εποχή μας δεν θα χρειαστεί κάποια μεταβατική περίοδο σαν κι' εκείνη που ήταν απαραίτητη στην Σοβιετική Ένωση ούτε θα χρειαστεί να βιώσει τον κρατικό καπιταλισμό κάτι που έχει ήδη επιτευχθεί τουλάχιστον στις αναπτυγμένες χώρες. .

Αντίθετα στην εποχή μας για αυτές τις χώρες ισχύει ότι βρίσκονται σε μια φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού τον κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό που «είναι η πληρέστερη υλική

προετοιμασία του σοσιαλισμού , είναι τα *πρόθυρα* του, είναι το σκαλοπατάκι εκείνο της ιστορικής κλίμακας που ανάμεσα σ' αυτό και στο σκαλοπατάκι που λέγεται σοσιαλισμός δεν υπάρχουν άλλα ενδιάμεσα σκαλοπατάκια.»[70]

Κάτω από αυτές τις συνθήκες σε αντίθεση από τον τεχνολογικό ντετερμινισμό που αντιμετωπίζει μονόπλευρα θετικά την ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και δη εκείνη του καπιταλισμού, σε αντίθεση επίσης με τον «ορθόδοξο» μαρξισμό και απόψεις σοβιετικών του τύπου «η επιστημονική πρόοδος από μόνη της με απόλυτη καθαρότητα είναι φορές ουμανισμού»[71], ή ακόμη οι απόψεις που εντάσσονται στον θετικιστικό επιστημονισμό, κατά τις οποίες «η τεχνολογία από τη φύση της οδηγεί στη χειραφέτηση»,[72] σε αντίθεση τέλος με και την πορεία που ακολούθησε σε ένα βαθμό υποχρεωτικά η Σοβιετική Ένωση και οι άλλες χώρες του «υπαρκτού, ασπάζομαι την θέση του Βάλτερ Μπένγιαμιν ,ότι στην εποχή μας η επανάσταση όχι μόνον δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν η αφετηρία μιας παραπέρα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, έτσι όπως αυτές αναπτύσσονταν στον καπιταλισμό αλλά αντίθετα σαν το φρένο του τρένου της καταστροφικής καπιταλιστικής προόδου. [73]

Με άλλα λόγια υποστηρίζω μαζί με την Αγκνες Χέλερ ότι «σ' ένα ήδη ικανό να προβλέπει τις θεμελιώδεις ανάγκες σοσιαλιστικό σύστημα ο ρυθμός ανάπτυξης της παραγωγής μπορεί να επιβραδυνθεί σκόπιμα, ακριβώς για τον εξανθρωπισμό της ζωής, και η παραγωγή για την παραγωγή να ξεκόψει από την επ' άπειρο διαδικασία».[74]

Από αυτήν τη σκοπιά δεν έχει άδικο ο Καστοριάδης όταν υποστηρίζει ότι πρέπει να αμφισβητήσουμε το κεντρικό μοτίβο της καταστροφικής για το φυσικό περιβάλλον και τη ζωή των ανθρώπων καπιταλιστικής λογικής με βάση την οποία η μοίρα μας είναι να αυξάνουμε ακατάπαυστα την παραγωγή και την κατανάλωση.[75]

Στην πραγματικότητα η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και δη της τεχνολογίας δεν αποτελεί ούτε μια πανάκεια προόδου , ούτε από μόνη της μια καταστροφή όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί της αποανάπτυξης (décroissance) που εμπνέονται κυρίως από τον Καστοριάδη. Τελικά και στην μια και στην άλλη περίπτωση αυτή η ανάπτυξη ανάγεται σε ένα φετίχ που έχει τους δικούς του νόμους πέρα από την κοινωνική πραγματικότητα στην οποία εντάσσεται. Για αυτό άλλωστε και οι θιασώτες της αποανάπτυξης η οποία εμφανίστηκε πρόσφατα σαν κοινωνικό κίνημα ενάντια στην οικονομική ανάπτυξη γενικώς , υποστηρίζουν συνήθως ότι αυτή είναι δυνατόν να καταστήσει την κοινωνία πιο ανθρώπινη στα πλαίσια του καπιταλισμού δίχως την αλλαγή της ταξικής εξουσίας .

Όμως στην κάθε περίπτωση η προσπάθεια μετατροπής της επιστήμης αλλά και της τεχνολογίας σε φετίχ που κυβερνάται από δικούς του νόμους ανεξάρτητους από την ανθρώπινη βούληση και η απόδοση σε αυτήν διαφόρων φανταστικών αιώνιων δυνατοτήτων[76] την οποία καταγγέλλει η Άγκνες Χέλερ, πρέπει να απορριφθεί, όπως επίσης πρέπει να απορριφθεί και η σπάταλη παραγωγικότητα.

Όπως ορθά υποστηρίζει ο Ζαν Μπωντιλλάρ το καπιταλιστικό σύστημα παράγει τις δικές του ανάγκες[77] και αυτό συμβαίνει τόσο με κριτήριο την ίδια την αναπαραγωγή του -πχ παιδεία στα μέτρα των αναγκών του συστήματος- όσο και με κριτήριο την άμεση κερδοφορία.

Η θέση του Μαρξ ότι « η σημερινή χρήση [των μηχανών] ανήκει στις συνθήκες του σημερινού οικονομικού μας συστήματος», [78] θα πρέπει να συμπληρωθεί με τη θέση του ότι «μια ορισμένη παραγωγή [είναι εκείνη που καθορίζει] [...] μια ορισμένη κατανάλωση, διανομή ανταλλαγή»[79]. Με αλλά λόγια η ίδια η τεχνολογία και γενικότερα η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων της αστικής κοινωνίας και όχι μόνον η χρήση της, αναπτύχθηκε ειδικά από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, από την αστική κοινωνική δομή[80].

Η κυριαρχία της αρρωστημένης λογικής του γκατζετάκια, του shop therapy, των μαύρων Παρασκευών κατά τη διάρκεια των οποίων τα πλήθη ποδοπατούνται για να αποκτήσουν ένα καταναλωτικό αγαθό,δεν προκύπτει από την ανάγκη ικανοποίησης πραγματικών αναγκών, αλλά έκφραση του καπιταλιστικού φετιχισμού όχι μόνον στο εμπόρευμα και το χρήμα αλλά και στα ίδια τα καταναλωτικά αγαθά. Και αυτός ο φετιχισμός ενισχύεται από τον προσανατολισμό της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής και την προώθηση της.

Πρόκειται για τον ίδιο φετιχισμό στον οποίο αναφέρεται ο Έριχ Φρομ όταν τον παραλληλίζει με την ειδωλολατρία όπως την περιγράφει η Παλαιάς Διαθήκη . « Το σημαντικό σε αυτό που ονομάζουν οι προφήτες «ειδωλολατρία» [...] είναι το γεγονός ότι τα είδωλα έργο των ανθρώπινων χεριών, είναι αντικείμενα και ο άνθρωπος γονατίζει και προσεύχεται σε αντικείμενα, προσεύχεται σ' αυτό που ο ίδιος έχει δημιουργήσει.»[81]

Ο ίδιος φετιχισμός όπως απέδειξαν στοχαστές όπως ο Ζαν Μποντριλλάρ[82] δεν περιορίζεται στο επίπεδο της παραγωγής, αλλά επεκτείνεται ίσως με ακόμη μεγαλύτερη ένταση και στο πεδίο της κατανάλωσης με τη μορφή του θαυμασμού, αν όχι της λατρείας που αποδίδεται από τους καταναλωτές στα καταναλωτικά αγαθά.

Η κυριαρχία του Φαίνεσθαι απέναντι στο Είναι, που χαρακτηρίζει τις αναπτυγμένες

καπιταλιστικές κοινωνίες, το κυνήγι των συμβόλων το οποίο άλλωστε εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο του ανταγωνισμού, που συνιστά και η μόδα η οποία δεν είναι παρά ένας άνισος ταξικός αγώνας δρόμου μέσω συμβόλων, στην ουσία δεν είναι παρά συνέπειες αυτής της λατρείας. Γλαφυρό παράδειγμα η γελοία απομίμηση του φράκου των Άγγλων ιππέων από τους Γάλλους αστούς.

Στην ίδια λογική των επίκτητων αναγκών που καλλιεργεί το σύστημα εντάσσεται και η μεγαλύτερη σημασία που αποδίδεται στο επώνυμο ή στην φίρμα από την ίδια την αξία χρήσης του καταναλωτικού αγαθού, κάτι που επιβάλλεται συστηματικά από την διαφήμιση, [83] ή ακόμη η έλξη που ασκεί το περιτύλιγμα του οποίου σε περιπτώσεις όπως των αρωμάτων το κόστος είναι πολλαπλάσιο από το ίδιο το περιεχόμενο.

Στην πραγματικότητα εκείνο που καθορίζει τις ανάγκες και τη ζήτηση είναι η προσφορά.

Κλασικό παράδειγμα είναι εκείνο της έρευνας και της παραγωγής φαρμάκων οι οποίες και προσανατολίζονται με βάση την κερδοφορία των φαρμακευτικών εταιριών.

Το ίδιο συμβαίνει και για τον ελεύθερο χρόνο όπως και το χρόνο της ψυχαγωγίας οι οποίοι στην πραγματικότητα κάθε άλλο παρά πραγματικά ελεύθερης επιλογής είναι.

Με αυτά τα δεδομένα είναι προφανές ότι η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και πιο συγκεκριμένα της επιστήμης και της τεχνολογίας δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί στον κομμουνισμό σαν μια απλή συνέχεια στη βάση της υπάρχουσας ανάπτυξης τους με μια διαφοροποίηση μόνο ως προς τη χρήση τους.

Ο φετιχισμός της επιστήμης που τελευταία συνδέεται ιδεολογικά με τη λογική της ανάπτυξης ως αυτοσκοπό δεν είναι δυνατόν να συνεχιστεί στην κομμουνιστική κοινωνία.

Κατά τη διάρκεια της σοσιαλιστικής μετάβασης στα πλαίσια της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων, σχέσεων παραγωγής δεν αρκεί η ανατροπή των σχέσεων παραγωγής που επιτυγχάνεται μέσω της κατάργησης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και των κοινωνικοποιήσεων. Χρειάζεται παράλληλα μια σχεδιοποιημένη παρέμβαση προσαρμογής της ποιότητας και των ρυθμών ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, και αυτό αφορά τόσο στα μέσα παραγωγής όσο και στα καταναλωτικά προϊόντα, που να ανταποκρίνεται στις νέες σχέσεις παραγωγής και στους ανθρωποκεντρικούς τους στόχους.

Η ίδια η αφθονία η οποία κατά τον Μαρξ είναι αναγκαία για να γράψει η κοινωνία στη σημαία της «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητες του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες

του »,[84] δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να νοείται ως πανομοιότυπη της καπιταλιστικής αφθονίας του αστικού καταναλωτισμού.

Ο Μαρξ Βέμπερ [85] ευστοχά επισημαίνει ότι στη λογική του καπιταλισμού η εργασία είναι σκοπός και ηθικό καθήκον των ανθρώπων και ότι οι εργαζόμενοι υπερβαίνοντας την προτεσταντική ηθική δεν θα πρέπει να εργάζονται μόνο μέχρι να καλύψουν τις ανάγκες τους.

Αντίθετα η λογική του σοσιαλισμού είναι ότι η μείωση του χρόνου της καταναγκαστικής εργασίας θα πρέπει να αποτελεί θεμελιακή αρχή, και ότι συνεπώς η διαμόρφωση και η ικανοποίηση των αναγκών θα πρέπει να συνδυάζεται με αυτήν την αρχή. Με άλλα λόγια όπως υπογραμμίζει ο Λένιν, χρειάζεται η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων του σοσιαλισμού να υπόκειται και αυτή, όπως το σύνολο της σοσιαλιστικής μετάβασης, στο σκοπό της δημιουργίας της κομμουνιστικής κοινωνίας[86] και συνεπώς στον βασικό όρο για να ακμάσει αυτή, που είναι «η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας.»[87]

Συνεπώς χρειάζεται μια διαφορετική από την καπιταλιστική τύπου ανάπτυξη που δεν θα υπόκειται στη λογική να χάνεις τη ζωή σου για να την κερδίζεις, ή στην λογική ο χρόνος είναι χρήμα, και θα συμβάλει στην διεύρυνση του ελεύθερου δημιουργικού χρόνου απέναντι στην καταναγκαστική εργασία, με προοπτική την κυριαρχία του .

Για να γίνω ακόμη πιο σαφής όπως δεν συνάδει σοσιαλισμός και μετατροπή της λίμνης Αράλης από την μεγαλύτερη λίμνη του κόσμου σε έρημο περιβάλλοντολογικής καταστροφής , ή σοσιαλισμός και Τσέρνομπιλ , άλλο τόσο δεν συνάδει ο νέος άνθρωπος του κομμουνισμού να ταυτίζεται με τον Σταχάνοφ και την μεγαλύτερη δυνατή αύξηση της παραγωγικότητας, η οποία και επιτυγχάνεται με την εντατικοποίησης της εργασίας.

Πιο ειδικά από τη σκοπιά που μας απασχολεί εδώ αυτή η νέου τύπου ανάπτυξη μπορεί να συμβάλει δραστικά στον περιορισμό του χρόνου μετάβασης στην ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Και όπως είδαμε αυτός ο περιορισμός του χρόνου της μετάβασης θα έχει θετικές συνέπειες και στην μη άνδρωση της γραφειοκρατικής απόσπασης.

Αυτό θα συμβεί πόσο μάλλον, αν κατά τη διάρκεια της, εκτός των κλασικών μέτρων που προαναφέραμε , με κύριο μοχλό την εναλλαγή, αποεπαγγελματοποιηθούν οι

πολιτικές δραστηριότητες, κάτι που διευκολύνεται από το ανώτερο σε σχέση με το 17

πολιτιστικό επίπεδο των εργαζομένων και τις δημοκρατικές παραδόσεις.

Συμπεράσματα

Η αποτυχία του μεγαλειώδους σοβιετικής εφόδου στον ουρανό οφείλεται κατά κύριο λόγο στις ιδιαίτερες και κάθε άλλο παρά ευνοϊκές για μια πετυχημένη κατάληξη αυτής της εφόδου αντικειμενικές συνθήκες της Ρωσίας του 1917 και σε υποκειμενικές κατάφορες παραβιάσεις των αρχών του μαρξισμού οι οποίες ανδρώθηκαν στη βάση αυτών των συνθηκών .

Ανάμεσα σε αυτές τις αρνητικές συνθήκες σημαντικό ρόλο πέρα από την μοναδικότητα έπαιξε το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και η συνεπαγόμενη μονοσήμαντη προσήλωση στην ανάπτυξη τους, με συνέπεια εκτός των άλλων και την επιμήκυνση της μεταβατικής περιόδου και την άνδρωση της γραφειοκρατίας κατά τη διάρκεια της.

Αυτή η αποτυχία καθώς και η μη ύπαρξη μιας κομμουνιστικής κοινωνίας σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούν αποδείξεις του μη εφικτού της κομμουνιστικής χειραφέτησης την οποία διέβλεψαν μέσα από τις αντιθέσεις του καπιταλισμού οι κλασικοί του μαρξισμού.

Στην εποχή μας από τη μια η αναγκαία για το πέρασμα στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής επανάσταση μπορεί να είναι πιο δύσκολο να ξεσπάσει, από την άλλη όμως θα είναι πιο εύκολο αυτή να εδραιωθεί και να αποφευχθεί μια καπιταλιστική παλινόρθωση χάρη στις σαφώς ευνοϊκότερες συνθήκες για το πέρασμα σε μια ουσιαστική υπαγωγή της ανθρώπινης δραστηριότητας στον κομμουνισμό και τη συνεπαγόμενη δυνατότητα περιορισμού της διάρκειας της μετάβασης, πόσο μάλλον αν κατά τη διάρκεια της αναπτυχθεί ολόπλευρα η σοσιαλιστική δημοκρατία.

Βλέπε πιο αναλυτικά:

[1] Αλέξανδρου Χρύση Ο κομμουνισμός του Μαρξ ως κριτική στη «ριζοσπαστική δημοκρατία» του Ερνέστο Λακλάου . Τετράδια Μαρξισμού τεύχος 1, 2016 σελ.91-111

[2] Βλέπε πιο αναλυτικά Γ.Ρούση, *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς , Γκοβόστης*, 2008, σελίδα 117και επόμενες

[3] A. Gramsci , La revolution contre “le Capital” in *L’Avanti*, 24 novembre 1917, in Gramsci dans les texts όπ. σελίδα 44,. Αναφέρεται επίσης στο Κρίστιν Μπύσι-Γκλύσμαν, *Ο Γκράμσι και*

το κράτος, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1984, σελ.161

[4] Γράμμα του Ενγκελς στον Ζόζεφ Μπλοχ Λονδίνο 21-22 Σεπτεμβρίου 1890, στο Marx-Engels Correspondance σελίδα 441.

[5] Karl Marx , *Misère de la philosophie , Reponse a la philosophie de la misère de M.Proudhon*, Editions Sociales 1961, σελίδα 119

[6] Κ.Μαρξ, *Η Βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες* ,στο Μαρξ, Ένγκελς Διαλεκτά έργα , εκδόσεις Γνώσεις, τόμος 1. σελίδες 407-409

[7] Βλέπε μεταξύ άλλων Cornelius Castoriadis *Marx aujourd' hui*, Lutter , no 5 mai, août 1983 και Cornelius Castoriadis , *Le regime sociale de la Russie* , Esprit, Juillet Août 1978

[8] Λένιν, *Το τρίτο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, Μετάφραση από την 5^η έκδοση στα ρωσικά , 1977, Σύγχρονη Εποχή τόμος 35, σελίδα 279.

[9] Λένιν, *Γράμματα από μακριά, γράμμα πρώτο*, 7(20) Μάρτη 1917 Άπαντα, ό.π. τόμος 31, σελίδα 16

[10] Λένιν, *Ο «Αριστερισμός» παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*, Άπαντα, τόμος 41, σελ.3-4

[11] Λένιν, *Το έβδομο έκτακτο συνέδριο του ΚΚΠ(μπ)*, Πολιτική έκθεση της ΚΕ 7 του Μάρτη 1918, Άπαντα, τόμος 36, σελ.15

[12] Στο ίδιο,σελ.10 και Λένιν, *Εισήγηση για την επικύρωση της συνθήκης ειρήνης στο 4^ο έκτακτο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, τόμος 39, σελ.97

[13] Λένιν, *Ο «Αριστερισμός» παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*, ο.π .σελ. 75

[14] Λένιν, *Λόγος στο Σοβιέτ της Μόσχας*,23, Απρίλη 1918, Άπαντα, ό.π., τόμος 36, σελίδα 235

[15] Λένιν, *Για το φόρο σε είδος*, Άπαντα τόμος 43, σελίδα 205 και 206

[16] στο ίδιο, σελίδα 444 . Βλέπε επίσης Λένιν, *Η καταστροφή που μας απειλεί και πώς να*

την καταπολεμήσουμε, Άπαντα, ό.π., τόμος 34, σελ.191-192

[17] Λένιν, *Το Χ Συνέδριο του ΚΚΡ(μπ)*, Άπαντα, τόμος 43, σελίδα 57

[18] Γκεόργκ Λούκατς, *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*, μετάφραση, εισαγωγή, Αλέκος Τσίτσοβατς, Εκδόσεις Κριτική, 1987, σελίδες 62-63.

[19] Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π. σελ.97

[20] Λένιν, *Για την επανάσταση μας*, Άπαντα, τόμος 45, σελ.380

[21] Στο ίδιο, σελ.381

[22] Λένιν, *Η μεγάλη πρωτοβουλία*, Άπαντα, τόμος 39, σελ.21

[23] Λένιν, *Το VIII Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ, Εισήγηση της Πανρωσικής Εκτελεστικής Επιτροπής και του Συμβουλίου των λαϊκών επιτροπών για την εξωτερική και εσωτερική πολιτική*, 22 Δεκέμβρη 1920, Άπαντα, ό.π., τόμος 42, σελίδα 159

[24] Lucien Sève *Communisme quell second soufflé?* ο.π. σελ. 77

[25] Λένιν, *Για το φόρο σε είδος*, Απαντά , τόμος 34 , σελίδα 210

[26] Βλέπε για παράδειγμα Λένιν, *Ένα βήμα μπρος, δυο βήματα πίσω*, Άπαντα, τόμος 8, σελίδα 389.

[27] Λένιν , *Για το φόρο σε είδος* Άπαντα, όπ, σελίδα 210

[28] στο ίδιο, σελίδα 230

[29] στο ίδιο, σελίδα 223 και 229

[30]Λένιν, *Τελικός Λόγος πάνω στο αγροτικό ζήτημα* , στο Ενωτικό Συνέδριο του ΣΔΕΚΡ, Άπαντα, τόμος 12, σελ. 360.

[31] Λένιν, *Έκθεση για την τακτική του ΚΚΡ στο III Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς*. Άπαντα, τόμος 44, σελίδα 36

- [32] Λένιν, *Το τρίτο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, ό.π., τόμος 35, σελίδα 277
- [33] Λένιν, *Λόγος για τη διεθνή κατάσταση στο VI Πανρωσικό έκτακτο συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, ό.π., τόμος 37, σελίδα 153 .Επίσης βλέπε μεταξύ άλλων Λένιν, Άπαντα τ. 34, σελ.374, τ.35, σελ.945, 247, 271 277, τ.36, σελ.11, 82, 235,335, 427, τ.37σελ. 15, 73, 153, τ.38σελ.307, τ.39,σελ.388, τ.42, σελ.3,21, τ.44,σελ.418
- [34] Γκεόργκ Λούκατς, *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*, Μετάφραση, εισαγωγή Αλέκος Τσίτσος, Εκδόσεις Κριτική, 1987, σελίδα 88 η υπογράμμιση δική μου
- [35] Αριστοτέλης *Πολιτικά* V, vii & 7-&8 Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος σελίδα 539
- [36] Μοντεσκιέ, *Το πνεύμα των νόμων* , στο Μοντεσκιέ επιλογή από το έργο του , *Σύγχρονη Εποχή* 1993, σελίδα 331
- [37] J.J. Rousseau, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σημειώσεις Δανάης και Νίκου Κουχτσόγλου, Εκδόσεις Δαρέμα, 1957 , σελίδα 136
- [38] Λένιν, Εισήγηση για την αναθεώρηση του προγράμματος και τη μετονομασία του κόμματος στο έβδομο έκτακτο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ) Άπαντα τόμος 36 σελίδα, 51
- [39] Λένιν, *Για το φόρο σε είδος* , Άπάντα τόμος 43, σελίδα 229
- [40] στο ίδιο σελίδα 230
- [41] *Συζήτηση για θέματα πολιτικής οικονομίας στα τέλη της πρώτης δεκαετίας της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ*, Σύγχρονη Εποχή, 2005
- [42] *Ευτύχη Μπιτσάκη, Ανθρώπινη φύση Για έναν κομμουνισμό του πεπερασμένου*, Εκδόσεις Τόπος, 2013, σελιδες 83- 84
- [43]** Ernst Bloch, *Le principe espérance*, Gallimard 1976 τόμος I σελίδα 11
- [44] Karl Mannheim, *Idéologie et utopie*
http://classiques.uqac.ca/classiques/Mannheim_karl/ideologie_utopie/Ideologie_utopie.pdf
σελίδα 72
- [45] Ρασέλ Τζακόμπι, *Διαλεκτική της ήττας, Νησίδες* ,2009

- [46] Ernst Bloch, *Le principe espérance* ό.π., τόμος πρώτος σελίδα 219
- [47] Βλέπε μεταξύ άλλων Γ.Ρούσης, *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς* , Γκοβόστης 2008
- [48] Βλέπε μεταξύ άλλων, Πέρυ Άντερσον, *Το απολυταρχικό κράτος*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1986, επίσης Μ.Ντομπ,, Π.Σουήζι, Κ.Τακαχάσι κ.λπ., *Η μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1986, Μ. Dobb, *Etudes sur le développement du capitalisme*, Éditions Maspero, 1981, .
- [49] στο ίδιο τόμος πρώτος σελίδα 741
- [50] Καρλ.Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή , 1978, τόμος πρώτος, σελ.741, υποσημείωση189.
- [51] Nicolas Machiavel, *Florence insurgée- La révolte des Ciompi*, Éditions L' Esprit frappeur,1998
- [52] Jacques Pirenne, *Les grands courants de l' histoire universelle*, Éditions De la Baconniere-Neuchatel, 1952, tome, 2, σελ.183
- [53]Ρόντινι Χίλτον, Μορίς Ντομπ, Πολ Σουίζι, Κρίστοφερ Χιλ, Έρικ Χόμπσμπομ, .. *Η μετάβαση από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό*, Θεμέλιο 1982, σελίδα 226
- [54] Henri Pirenne, *L' occident medieval- histoire économique*, Éditions D' Aujourd'hui, 1985,σελ. 344
- [55]Antonio Gramsci, *Il Risorgimento*, Einaudi, Torino, 1949, σελ.95
- [56] Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π. σελ. τόμος τρίτος, σελ. 414-415
- [57] Μαρξ, Ένγκελς ,*Η Γερμανική ιδεολογία*, Gutenberg, τόμος πρώτος σελίδα 81
- [58] Λένιν, *Λόγος στην κοινή συνεδρίαση της ΠΚΕΕ του Σοβιέτ της Μόσχας* , των εργοστασιακών επιτροπών και των συνδικάτων της Μόσχας, 29, Ιούλη 1918, Άπαντα ό.π., τόμος 37 σελίδα, 9
- [59] Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, Άπάντα τόμος 33, σελίδα 77 και Ενγκελς Εισαγωγή στον *Εμφύλιο Πόλεμο στη Γαλλία* του Καρλ Μαρξ .Εκδόσεις Ειρήνη σελίδα 26

- [60] Ένγκελς Εισαγωγή στον *Εμφύλιο Πόλεμο στη Γαλλία* του Καρλ Μαρξ, όπ. σελίδα 28
- [61] Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση* ό.π .σελίδα 109
- [62] Ένγκελς, Εισαγωγή στον *Εμφύλιο Πόλεμο στη Γαλλία* του Καρλ Μαρξ, όπ. σελίδα 28
- [63] Μαρξ, *Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία* ό.π, σελίδα 96
- [64] Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση* ό.π σελίδα 109
- [65] Λένιν, *Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΡ (μπ) Τα βασικά καθήκοντα της δικτατορίας του προλεταριάτου στη Ρωσία*, , Άπαντα τόμος 38 σελίδα 93.
- [66] Λένιν, *Εισήγηση για το πρόγραμμα του του κόμματος στο 8^ο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ)* , Άπαντα, τόμος 38,σελίδα 170
- [67] Λένιν, *Πολιτική έκθεση δράσης της ΚΕ του ΚΚΡ (μπ) στο 11 Συνέδριο του ΚΚΡ(μπ)* , Άπαντα τόμος 15 σελίδα 96
- [68] Λένιν, *Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας* , Άπαντα τόμος 36, σελίδα 193
- [69] Βλέπε πιο αναλυτικά Γ.Ρούση, *Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία* , *Σύγχρονη Εποχή* 1985
- [70] Λένιν, *Η καταστροφή που μας απειλεί*, Άπαντα τόμος 34, σελίδα 193
- [71] I Frolov, *Homme, Science, Humanisme, une nouvelle synthèse*, Editions du Progrès, Moscou, 1986, σελίδα. 40
- [72] Βλέπε P. Naville, *Vers l' automation sociale*, Editions Gallimard, 1963.
- [73] Walter Benjamin, *Sur le concept d' histoire*, in Walter Benjamin, *Oeuvres*, Gallimard, 2000 τόμος τρίτος σελίδες 427 και επόμενες
- [74] Αγκνες Χέλερ, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή. Οδυσσέας* 1983, σελίδα 150
- [75] Castoriadis et la décroissance in <http://jeanlouisprat.over-blog.com/article-35375518.html>, σελίδα 2

- [76] Άγνες Χέλερ, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, ο.π., σελίδα 141
- [77] Jean Baudrillard, *La société de consommation*, Denoël 1970 , σελίδα 88
- [78] Καρλ Μαρξ, *Γράμμα στον Αννέκοφ*, 23 Δεκεμβρίου 1846, στο Μαρξ, Ένγκελς Διαλεχτά έργα, οπ. Σελ. 522.
- [79] Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* , Στοχαστής , τόμος Α, σελίδα 65
- [80] Άγνες Χέλερ, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1977, σελίδα 149
- [81] Έριχ Φρομ, *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, Εκδόσεις Μπουκουμάνης 1975, σελ.65-66
- [82] Jean Baudrillard, *La société de consommation*, Editions Denoël , folio ,essais 1970,
- [83] Βλέπε Naomi Klein, *No Logo*, Λιβάνης, 2005
- [84] Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* , Σύγχρονη Εποχή 1979, σελίδα 15
- [85] Μαξ Βέμπερ, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού* , Gutenberg 2006
- [86] Λένιν, *Εισήγηση για την αναθεώρηση του προγράμματος και τη μετονομασία του κόμματος στο έβδομο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ) 8 Μάρτη 1918*, Απάντα , τόμος 36, σελίδα 44
- [87] Κ.Μαρξ, *Το Κεφάλαιο* ό.π, τόμος τρίτος, σελίδα 1008

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστοτέλης *Πολιτικά*, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος χ.χ
- Πέρυ Άντερσον, *Το απολυταρχικό κράτος*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1986
- Μαξ Βέμπερ, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού* , Gutenberg, 2006
- Walter Benjamin, *Sur le concept d' histoire*, in Walter Benjamin, *Oeuvres*, Gallimard, 2000

Ernst Bloch, *Le principe espérance*, Gallimard 1976

Jean Baudrillard, *La société de consommation*, Editions Denoël , folio ,essais 1970

Κρίστιν Μπύσι-Γκλύσμαν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1984

Cornelius Castoriadis *Marx aujourd' hui*, Lutter , no 5 mai, août 1983

Cornelius Castoriadis , *Le regime sociale de la Russie* , *Esprit*, Juillet Août , 1978

Castoriadis et la décroissance in <http://jeanlouisprat.over-blog.com/article-35375518.html>

A. Gramsci , La revolution contre “le Capital” in *L' Avanti*, 24 novembre 1917 in Gramsci dans les textes *Editions Sociales*, 1975

Antonio Gramsci, *Il Risorgimento*, Einaudi, Torino, 1949

Ενγκελς Εισαγωγή στον *Εμφύλιο Πόλεμο στη Γαλλία* του Καρλ Μαρξ, Εκδόσεις Ειρήνη

Ησίοδος Έργα και ημέρες, Θεογονία, Η ασπίδα του Ηρακλή, Μαρτυρίες για τη ζωή και το έργο του Πρόλογος Ιακώβ Δανιήλ, Μετάφραση , επιμέλεια Γκριγκένης Σταύρος , εκδ. Ζήτρος, 2010

Βλέπε Naomi Klein, *No Logo*, Λιβάνης, 2005

Λένιν, Ένα βήμα μπρος, δυο βήματα πίσω, Άπαντα, Μετάφραση από την 5^η έκδοση στα ρωσικά , 1977,

Σύγχρονη, Εποχή τόμος 8

Λένιν, Τελικός Λόγος πάνω στο αγροτικό ζήτημα , στο Ενωτικό Συνέδριο του ΣΔΕΚΡ, Άπαντα, τόμος 12

Λένιν, Πολιτική έκθεση δράσης της ΚΕ του ΚΚΡ (μπ) στο 11 Συνέδριο του ΚΚΡ(μπ) ,Άπαντα τόμος 15

Λένιν, Γράμματα από μακριά, γράμμα πρώτο, 7(20) Μάρτη 1917 Άπαντα, τόμος 31

Λένιν, Λένιν, Κράτος και Επανάσταση, Απάντα τόμος 33

Λένιν, Η καταστροφή που μας απειλεί και πώς να την καταπολεμήσουμε, Άπαντα, τόμος 34

Λένιν, Το τρίτο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ, Άπαντα, τόμος 35

Λένιν, Το έβδομο έκτακτο συνέδριο του ΚΚΠ(μπ), Πολιτική έκθεση της ΚΕ 7 του Μάρτη 1918, Άπαντα, τόμος 36

Λένιν, Εισήγηση για την αναθεώρηση του προγράμματος και τη μετονομασία του κόμματος στο έβδομο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ) 8 Μάρτη 1918, Άπαντα , τόμος 36

Λένιν, Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας, Άπαντα τόμος 36

Λένιν, Λόγος στο Σοβιέτ της Μόσχας, 23, Απρίλη 1918, Άπαντα, τόμος 36

Λένιν, Λόγος στην κοινή συνεδρίαση της ΠΚΕΕ του Σοβιέτ της Μόσχας , των εργοστασιακών επιτροπών και των συνδικάτων της Μόσχας, 29, Ιούλη 1918, Άπαντα, τόμος 37

Λένιν, Λόγος για τη διεθνή κατάσταση στο VI Πανρωσικό έκτακτο συνέδριο των Σοβιέτ, Άπαντα, τόμος 37

Λένιν, Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΡ (μπ) Τα βασικά καθήκοντα της δικτατορίας του προλεταριάτου στη Ρωσία, , Άπαντα τόμος 38

Λένιν, Εισήγηση για το πρόγραμμα του του κόμματος στο 8ο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ) , Άπαντα, τόμος 38

Λένιν, Η μεγάλη πρωτοβουλία, Άπαντα, τόμος 39

Λένιν, Εισήγηση για την επικύρωση της συνθήκης ειρήνης στο 4ο έκτακτο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ, Άπαντα, τόμος 39

Λένιν, Ο «Αριστερισμός » παιδική αρρώστια του κομμουνισμού, Άπαντα, τόμος 41

Λένιν, Το VIII Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ, Εισήγηση της Πανρωσικής Εκτελεστικής Επιτροπής και του Συμβουλίου των λαϊκών επιτροπών για την εξωτερική και εσωτερική πολιτική, 22 Δεκέμβρη 1920, Άπαντα, ό.π., τόμος 42

Λένιν, Το Χ Συνέδριο του ΚΚΡ(μπ), Άπαντα, τόμος 43

Λένιν, *Για το φόρο σε είδος*, Άπαντα τόμος 43

Λένιν, *Έκθεση για την τακτική του ΚΚΡ στο ΙΙΙ Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς*.
Άπαντα, τόμος 44

Λένιν, *Για την επανάσταση μας*, Άπαντα, τόμος 45

Γκεόργκ Λούκατς, *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*, Μετάφραση, εισαγωγή Αλέκος
Τσίτσοβιτς, Εκδόσεις Κριτική, 1987

Nicolas Machiavel, *Florence insurgée- La révolte des Ciompi*, Éditions L' Esprit frappeur, 1998

Karl Mannheim, *Idéologie et utopie* http://classiques.uqac.ca/classiques/Mannheim_karl/ideologie_utopie/Ideologie_utopie.pdf

Karl Marx , *Misère de la philosophie , Reponse a la philosophie de la misère de M.Proudhon*,
Editions Sociales 1961

Κ.Μαρξ, *Η Βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες* ,στο Μαρξ, Ένγκελς Διαλεκτά έργα , εκδόσεις
Γνώσεις

Μαρξ, *Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*, Εκδόσεις Ειρήνη

Καρλ Μαρξ, *Γράμμα στον Αννέκοφ*, 23 Δεκεμβρίου 1846, στο Μαρξ, Ένγκελς Διαλεκτά έργα,

Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* , Στοχαστής

Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* , Σύγχρονη Εποχή 1979

Καρλ.Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή , 1978

Μαρξ, Ένγκελς ,*Η Γερμανική ιδεολογία*, Gutenberg, χ.χ

Ευτύχη Μπιτσάκη, *Ανθρώπινη φύση Για έναν κομμουνισμό του πεπερασμένου*, Εκδόσεις
Τόπος, 2013

Μοντεσκιέ, *Το πνεύμα των νόμων* , στο Μοντεσκιέ επιλογή από το έργο του Σύγχρονη Εποχή,
1993

P. Naville, *Vers l' automation sociale*, Editions Gallimard, 1963

M. Dobb, *Etudes sur le développement du capitalisme*, Éditions Maspero, 1981

Μ.Ντομπ,, Π.Σουήζι, Κ.Τακαχάσι κ.λπ., *Η μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1986

Jacques Pirenne, *Les grands courants de l' histoire universelle*, Éditions De la Baconniere-Neuchatel, 1952

Henri Pirenne, *L' occident medieval- histoire économique*, Éditions D' Aujourd'hui, 1985

Πλάτων, *Πολιτεία*

J.J. Rousseau, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σημειώσεις Δανάης και Νίκου Κουχτσόγλου, Εκδόσεις Δαρέμα, 1957

Γ.Ρούσης, *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς* , Γκοβόστης ,2008

Γ.Ρούσης, *Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία* , Σύγχρονη Εποχή ,1985

Lucien Sève *Communisme quell second soufflé?* Messidor/Éditions sociales, 1990

Συζήτηση για θέματα πολιτικής οικονομίας στα τέλη της πρώτης δεκαετίας της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ, Σύγχρονη Εποχή, 2005

Ρασέλ Τζακόμπι, *Διαλεκτική της ήττας*, Νησίδες ,2009

I Frolov, *Homme, Science, Humanisme, une nouvelle synthèse*, Editions du Progrès, Moscou, 1986

Έρικ Φρομ, *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, Εκδόσεις Μπουκουμάνης 1975

Άγνες Χέλερ, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1977

Ρόντνι Χίλτον, Μορίς Ντομπ, Πολ Σουίζι, Κρίστοφερ Χιλ, Έρικ Χόμπσμπομ,

Η μετάβαση από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό, Θεμέλιο 1982

Αλέξανδρου Χρύση, Ο κομμουνισμός του Μαρξ ως κριτική στη «ριζοσπαστική δημοκρατία» του Ερνέστο Λακλάου . Τετράδια Μαρξισμού τεύχος 1, 2016 σελ.91-111

**η συμβολή του φίλου και σύντροφου Αλέξανδρου Χρύση, με τις παρατηρήσεις του, στην τελική διαμόρφωση του άρθρου υπήρξε καθοριστική . Τον ευχαριστώ*

Πηγή: ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ για την Κομμουνιστική Απελευθέρωση, τεύχος 4, αφιέρωμα στα 100 χρόνια από την Οκτωβριανή Επανάσταση